

**KORXONALARDA AYLANMA MABLAG‘LARDAN SAMARALI
FOYDALANISHNING O‘ZIGA XOS XUSUSIYATLARI**

Burxanov A.U., i.f.d., prof.

Bo‘riyev Suhrob Muzaffarvch, ISFT instituti magistranti

Iqtisodiyot tarmoqlarini ustuvor rivojlantirish borasida olib borilayotgan islohotlarning asosiy maqsadi sanoat korxonalarining moliyaviy barqarorligini oshirish va ishlab chiqarish uzluksizligini ta‘minlashga qaratilgan davlatning izchil siyosatini davom ettirish dolzarb ahamiyat kasb etadi. Buning natijasi sifatida korxonalarining moliyaviy barqarorligi ko‘p jihatdan aylanma mablag‘lardan samarali foydalanish asosida ishlab chiqarishni ustuvor rivojlantirishga bo‘lgan ilmiy va uslubiy asoslarni takomillashtirishdan iborat.

O‘zbekiston Respublikasi Buxgalteriya hisobining Xalqaro standartining 36-sonli “Aktivlarning qadrsizlanishi” bo‘limida bevosita korxonalarda “Pul mablag‘larini hosil qiluvchi birlik – bu boshqa aktivlar yoki aktivlar guruhlaridan kelib tushadigan pul mablag‘lari kirimlaridan ahamiyatli darajada mustaqil tarzda pul mablag‘lari kirimlarini hosil qiluvchi eng kichik identifikatsiyalanadigan aktivlar guruhidir” deb ta‘rif berilgan¹.

Darhaqiqat, yuqorida keltirilgan izohga ko‘ra, mualliflik qarashlarini ilgari suradigan bo‘lsak, bugungi kunda aylanma mablag‘larning hosil bo‘lishi bevosita korxonadan jalb qilinadigan pul mablag‘lari evaziga shakllantirilishi hamda korxonaning aktivi sifatida doimiy aylanma aktiv sifatida harakatlanuvchi mexanizm sifatida talqin qilish mumkin.

O‘zbekiston Respublikasi Adliya vazirligida 2022 yil 9-dekabrda 3400-son bilan ro‘yxatga olingan me‘yoriy-huquqiy hujjatda korxonaning operatsion faoliyat bo‘yicha pul oqimlari birinchi navbatda tashkilotning asosiy daromad keltiruvchi faoliyatidan kelib chiqishi, ular odatda foyda yoki zararni aniqlashda hisobga olinadigan operatsiyalar yoki boshqa hodisalar natijasi hisoblanishi keltirib o‘tilgan².

¹ Ўзбекистон Республикаси Бухгалтерия ҳисобининг Миллий стандарти “Асосий воситалар”ни тасдиқлаш тўғрисидаги 5-сонли БҲМС.:Т.-2003, 114-сон.

² Ўзбекистон Республикаси Адлия вазирлигида 2022 йил 9-декабрда 3400-сон билан рўйхатга олинган Ўзбекистон Республикаси Молия вазирининг 2022 йил 10-ноябрдаги 61-сонли [буйруғига](https://buxgalter.uz/doc?id=708839) 4-ИЛОВА.
<https://buxgalter.uz/doc?id=708839>

O‘zbekiston Respublikasi Fuqarolik kodeksining 76-moddasida bevosita muassasa o‘z majburiyatlari bo‘yicha ixtiyoridagi pul mablag‘lari bilan javob beradi. Bu mablag‘lar yetarli bo‘lmasa, tegishli mol-mulkning egasi uning majburiyatlari yuzasidan subsidiar javobgar bo‘ladi³.

Har qanday korxonada shartnoma bo‘yicha majburiyatlari bo‘yicha subsidiar javobgar hisoblanadi, shu bois, korxonada shartnoma tuzishdan avval ishlab chiqarish bo‘yicha o‘z rejalarini aylanma mablag‘lar va ishlab chiqarish quvvatiga qarab belgilashi maqsadga muvofiq.

Aylanma mablag‘larni shakllantirish, rejalashtirish va samarali boshqaruvni tashkil etish to‘g‘ri tanlanlansa, korxonada samaradorligini oshishga xizmat qiladi. Korxonada tomonidan doimiy ravishda axborotlarni umumlashtirish, moliyaviy holatini tahlil qilish va nazorat to‘g‘ri tashkil etilmasi, korxonada aylanma mablag‘larining hajmining pasayishi va uning tuzilishi bilan bog‘liq turli iqtisodiy xavflarning paydo bo‘lishi mumkin:

- korxonada tomonidan tuzilgan shartnomaga ko‘ra ta‘minotchilar va xaridorlar oldidagi vazifalarni bajara olmaslik xavflari;
- korxonada ortiqcha xarajatlarning paydo bo‘lish xavfi, korxonada faoliyatini tugatish yoki faoliyatini vaqtincha to‘xtashi hamda turli mahsulotlarning yetishmasligi bilan bog‘liq xavf-xatarlar;
- korxonaning istiqbolli faoliyatida to‘lovga qobiliyatlilik darajasi bilan bog‘liq turli xavflar;
- korxonaning kreditni to‘lash bilan bog‘liq imkoniyatlarning pasayishi bilan bog‘liq xavflar;
- aylanma mablag‘lar hajmining pasayishi bevosita ishlab chiqarish jarayonining to‘xtab qolish xavfining yuzaga kelishi bu esa korxonada oldidagi majburiyatlarning bajarilmaslik tahdidini yuzaga keltirishi;
- korxonaning moliyaviy barqarorligiga ta‘sir etadigan tahdidlar sifatida aylanma mablag‘larning ortiqcha miqdori turli moliyalashtirish xarajatlarini ortishiga va korxonada daromadini pasayish xavfiga sabab bo‘ladi.

Korxonalarda ishlab chiqarishni tashkil etish va faoliyatini yuritishda har bir korxonada korxonada faoliyatidan kelib chiqqan holda pul mablag‘lariga ega bo‘lishi talab etiladi. Bevosita korxonada tomonidan shakllantirilgan pul mablag‘lariga ishlab

³ Ўзбекистон Республикаси Фуқаролик кодекси. Ўзбекистон Республикасининг 2021 йил 21 апрелдаги ЎРҚ-683-сонли [Қонуни](https://lex.uz/docs/111189) таҳририда - Қонунчилик маълумотлари миллий базаси, 21.04.2021 й., 03/21/683/0375-сон. <https://lex.uz/docs/111189>

chiqarishni tashkil etish maqsadida turli yetkazib beruvchi va ta'minotchi korxonalar bilan shartnomalar tuzadi. Shartnoma ko'ra, korxonada ishlab chiqarishni tashkil etish maqsadida xom ashyo, turli materiallar, yordamchi materiallar, yoqilg'i resurslarini xarid qiladi, shuningdek, gaz, elektr energiya, suv va boshqa xizmatlar uchun to'lovlarni to'lab berishi, korxonada xodimlari va ishchilarga ish haqi va bo'naklar to'lashni amalga oshiradi. Shu bilan birga innovatsiya va nou-xaular, sanoat namunalari va ixtirolarni xarid qilish uchun ham to'lovlarni amalga oshiradi.

Sanoat korxonalarida aylanma mablag'lardan foydalanish samaradorligini oshirish va tahlil qilishning mantiqiy ketma-ketligini quyidagicha izohlash mumkin:

Birinchi, aylanma mablag'lar holatini vertikal tizimli tahlil qilishdan maqsad korxonada aylanma mablag'larni shakllantirish va undan samarali foydalanish yo'llari bo'yicha uning hajmi, tarkibiy tuzilishini aniqlashga qaratilgan individual tarzda jami ko'rsatkichlar nisbatlarini aniqlash va baholashga qaratiladi. Korxonada aylanma mablag'larning umumiy hajmini tahlil qilishda, bevosita ularning tarkibi va tuzilishini tizimli tahlil qilish, aylanma mablag'lar harakati, pul mablag'larining shakllanish manbalari va turlarni tahlil qilishdan iborat.

Ikkinchi, aylanma mablag'larni bosqichma-bosqich gorizontal tahlil qilishdan asosiy maqsad aylanma mablag'larning hajmi va tuzilishi ko'rsatkichlarini o'rganish, vaqt o'zgarishi tendensiyalarini aniqlash va miqdoriy jihatdan baholash (mutlaq o'sish ko'rsatkichlarini aniqlash, o'rtacha o'sishi).

Uchinchi, korxonada aylanma mablag'larni qiyosiy jihatdan tahlil qilish, shuningdek, rejali, avvalgi yillardagi me'yoriy yoki mos yozuv ko'rsatkichlarini o'rganilayotgan yillar ko'rsatkichlari bilan taqqoslama tahlil qilish maqsadga muvofiq.

To'rtinchi, aylanma mablag'larning koeffitsient tahlilida oldindan asoslangan turli ko'rsatkichlar tizimida aylanma mablag'lardan foydalanish samaradorligini baholashni nazarda tahlillar amalga oshiriladi.

Beshinchi, korxonada aylanma mablag'larni boshqarish samaradorligiga ta'sir qiluvchi ichki va tashqi muhitning asosiy omillarini aniqlashni o'z ichiga olgan omillarni tahlil qilishdan asosiy maqsad aylanma mablag'lardan foydalanish samaradorligiga ta'sir qiluvchi tashqi va ichki omillar tahlil qilinadi va ularni bartaraf etish chora-tadbirlari ishlab chiqiladi. Korxonada aylanma mablag'lar holati bo'yicha

umumiy xulosalar shakllantiriladi va aylanma mablag'larni samarali boshqarish va holatni baholash bo'yicha yakuniy hisobot tayyorlanadi⁴.

Sanoat korxonalarida aylanma mablag'lardan samarali foydalanish asosida moliyaviy barqarorlikni oshirish borasida o'z hissasini qo'shgan iqtisodchi olim, professor A.U.Burxanov tomonidan korxonaning aylanma mablag'lari o'zini-o'zi moliyalash talablari zarurati bilan izohlanishi hamda u korxonaga mustaqilligining asosi hisoblanishi haqida o'z fikrlarini bayon etgan. Shuni inobatga olish kerakki, korxonaga faoliyatini moliyalash o'z mablag'lari hisobiga amalga oshirish har doim ham foydali hisoblanmasligi, bu asosan mavsumiy xarakterga ega ishlab chiqarishda o'z aksini topishi, bunda ayrim vaqtda bank hisob-raqamlarida katta hajmda mablag'lar yig'ilib qolishi va aksincha boshqa vaqtda mablag'larni topib bo'lmashligi haqida batafsil to'xtalib o'tgan⁵.

A.U.Burxanovning fikrlariga qo'shilgan holda aytish joizki, har qanday korxonaning moliyaviy barqarorligi bevosita aylanma mablag'lardan samarali foydalanish va uni doimiy aylanib turishini ta'minlash maqsadga muvofiq. Ayrim mavsumiy ishlaydigan korxonalar mavsum davrida katta miqdordagi aylanma mablag'larni jalb qilgan holda ishlab chiqarishni tashkil etishi, mavsum yakunlanishi bilan hisob-raqamida bo'sh turgan mablag'lar jamg'arilishiga olib keladi.

Professor T.S.Malikov tomonidan keltirilgan izohlarga ko'ra, aylanma mablag'larning foydalanish samaradorligini tavsiflovchi umumlashtiruvchi ko'rsatkichlar aylanma mablag'lar aylanishining soni va aylanma mablag'lar bir marta aylanishining uzoqligi hisoblanadi va ular quyidagicha aniqlanadi⁶:

$$AYam = T: Qu \quad (1)$$

$$U1am = Ks: AYam \quad (2)$$

bu yerda:

AYam – aylanma mablag'larning aylanuvchanligi,

⁴ Н.Т.Тошмаматов, С.К.Хабижанов, А.А.Темиркулов. Особенности организации внутреннего аудита промышленного предприятия на примере Республики Узбекистан. Ж//Аудит и финансовый анализ. №1,2019. 77-81 стр. <https://www.elibrary.ru/item.asp?id=39539179>

⁵ А.У.Бурханов. Саноат корхоналари молиявий барқарорлигини баҳолаш усули. "Иқтисодиёт ва инновацион технологиялар" илмий электрон журнали. № 6, ноябрь-декабрь, 2018 йил. 18-бет.

⁶ Т.С.Маликов. Молия-хўжалик юритувчи субъектлар молияси. Ўқув қўлланма.-Т.: "ИҚТИСОД-МОЛИЯ", 2009, 93-94-бетлар.

T – mahsulotlarning sotishdan kelib tushgan daromad,

Qu – aylanma mablag‘larning yillik o‘rtacha qoldig‘i,

U_{1am} – aylanma mablag‘larning bir marta aylanish uzunligi (davriyligi),

K_s – tahlil davridagi kunlar soni.

1-jadval

Korxonada aylanma mablag‘lardan foydalanish samaradorligiga erishish ko‘rsatkichlarining guruhlanishi⁷

Korxonada aylanma mablag‘lardan foydalanish samaradorligiga erishish ko‘rsatkichlari		
Ayriboshlash	Rentabellik	Korxonaning boshqaruv samaradorligiga ta’sir etuvchi ko‘rsatkichlar
Aylanma mablag‘larning aylanish davri	Rentabellik darajasi	Aylanma mablag‘larning o‘rtacha (yillik, choraklik) summasi va aylanmani o‘zgartirish orqali daromadlarning o‘zgarishi
Aylanma mablag‘larning guruhiy aylanmasi	O‘z aylanma mablag‘lari-ning rentabelligi	
Aniqlanish koeffitsenti	Tezlashtirilgan ayirboshlash natijasida daromad miqdorining o‘sishi	Ayirboshlash davomiyligini o‘zgartirish orqali operatsion xarajatlar darajasini o‘zgartirish
Aylanma mablag‘lar ayrim elementlarining aylanish davri		
Operatsion aylanish uzunligi		

Iqtisodiyot barqarorligini ta’minlashda sanoat korxonalarining aylanma mablag‘lardan foydalanish samaradorligini oshirish ko‘plab iqtisodiy va moliyaviy omillarga bog‘liqdir. Shuningdek, aylanma mablag‘lardan foydalanish samaradorligi korxonalarining to‘lov intizomining darajasiga hamda aylanma mablag‘larning turli

⁷ B.Abduraximov, N.Qudbiev, I.Muminov. Aylanma mablag‘larni boshqarish tijorat korxonasi muvaffaqiyatining asosi. Scientific Journal Impact Factor. VOLUME 1 | ISSUE 10 ISSN 2181-1784. SJIF 2021: 5.423

vazifalarni bajarish uchun joylashtirilgan kapital qo'yilmalarning hajmi bilan ifodalanadi. Shuningdek, korxonalarining ishlab chiqarish tarmoqlarida aylanma mablag'lardan samarali foydalanishiga ishlab chiqarishda kam chiqim innovatsion texnologiyalar asosida ishlab chiqarishni tashkil etganligi, xom ashyo va materiallar narxining pasayishiga ta'sir qiladi.

Korxonada aylanma mablag'lardan foydalanish samaradorligiga erishish ko'rsatkichlarini uch guruhga ajratish mumkin, ya'ni ayriboshlash, rentabellik, korxonaning boshqaruv samaradorligiga ta'sir etuvchi ko'rsatkichlardan iborat.

Sanoat korxonalarida ishlab chiqarish va muomala xarajatlarini minimallashtirish, ishlab chiqarish zaxiralari hamda ularning harakatini oqilona tashkil qilinishi o'z ta'sirini ko'rsatadi. Aylanma mablag'larning (umumiy hajmi, tuzilishi, moliyalashtirish yo'nalishlari bo'yicha) holatini aks ettiruvchi ko'rsatkichlardan foydalanish aylanma mablag'lardan foydalanish samaradorligini oshirishga xizmat qiladi.

Iqtisodiyotni modernizatsiyalash sharoitida sanoat korxonalarida faoliyatida mavjud aylanma mablag'lardan foydalanish va uni samarali boshqarishda ularning to'lovga qobiliyatlik darajasi bo'yicha tizimlashtirish muhim ahamiyatga kasb etadi. Shu bois, turli maqsadlar uchun to'lovga qobiliyatlikning quyidagi ikki ko'rsatkichidan doimiy foydalaniladi:

- joriy likvidlilik koeffitsienti;
- absolyut likvidlilik koeffitsienti.

Shuningdek, joriy to'lovga qobiliyatlik koeffitsienti ma'lum bir sana uchun aniqlanib, uning aniqlanish tartibini quyidagi formula asosida keltirishimiz mumkin⁸:

$$Kjtq = Aa : Qmp \geq 2 \quad (1)$$

bu yerda:

$Kjtq$ – joriy to'lovga qobiliyatlik koeffitsienti,

Aa – aylanma aktivlar hajmi,

Qmp – qisqa muddatli passivlar.

Sanoat korxonalarida aylanma mablag'lardan foydalanish samaradorligini oshirishda quyidagi omillarga e'tibor qaratish muhim ahamiyatga ega:

⁸ Маликов Т.С. Молия-хўжалик юритувчи субъектлар молияси. Ўқув қўлланма.-Т.: "ИҚТИСОД-МОЛИЯ", 2009, 93-94-бетлар.

birinchidan, korxonada mavjud pul mablag'larini sarflash jarayonini nazoratga olish (sarflashning real holatini analitik tahlil qilish, pul mablag'lari kirimini bashoratlash);

ikkinchidan, debitorlik qarzdorligi holatini doimiy nazoratga olish (o'tgan yillardagi ko'rsatkichlarni tahlil qilish, debitorlik qarzdorligini undirishga ta'sir qiladigan omillarni tahlil qilish);

uchinchidan, debitorlik qarzini undirishning yangi shakllarini joriy etish; xaridorlar bilan hisob-kitoblar holatini tahlil qilish va debitorlik va kreditorlik nisbatlarini nazoratga olish, shuningdek, debitorlik qarzdorligi bo'yicha bir yoki bir nechta yirik xaridorlar tomonidan to'lanmaslik xavfini pasaytirish uchun doimiy ravishda xaridorlar ko'lamini kengaytirib borish;

to'rtinchidan, sanoat korxonasining kreditorlik qarzlari darajasini doimiy nazoratga olish qilish, kreditorlik qarzlarni kamaytirish choralarini ko'rish.

Umuman olganda, sanoat korxonalarida aylanma mablag'lardan foydalanish samaradorligini oshirishda korxonaning ishlab chiqarishga sarflanayotgan pul mablag'larini doimiy ravishda tahlil qilish, sanoat korxonasining moliyaviy barqarorligini ta'minlash hamda korxonaning yetarlicha to'lov qobiliyatini ta'minlash masalalariga e'tibor qaratish maqsadga muvofiq.

